

ОКАЗИОНАЛЬНА ФРАЗЕОЛОГІЯ ТВОРУ СЕРГІЯ ЖАДАНА «МЕСОПОТАМІЯ»

У статті проаналізовано фразеологізми твору С. Жадана «Месопотамія» з індивідуально-авторськими ознаками, виявлено особливості модифікацій стійких сполучень слів. Доведено, що художній дискурс С. Жадана поєднує концептуальний, вербальний і прагматичний складники, перший із яких висвітлює художню свідомість письменника, другий – словесне відтворення дійсності, третій – цілеспрямований вплив адресанта художнього тексту на читача. Оказіональний фраземікон С. Жадана позначений активізацією варіантів узусних стійких сполучень слів, а також уживанням модифікатів і трансформ.

Ключові слова: ідіодискурс, модифікати, оказіональний, трансформи, узус, фраземікон, художній дискурс.

В статье проанализированы фразеологизмы произведения С. Жадана «Месопотамия» с индивидуально-авторскими признаками, выявлены особенности модификаций устойчивых сочетаний слов. Доказано, что художественный дискурс С. Жадана сочетает концептуальную, вербальную и прагматическую составляющую, первая из которых освещает художественное сознание писателя, вторая – словесное воспроизведение действительности, третья – целенаправленное воздействие адресанта художественного текста на читателя. Оказиональный фраземикон С. Жадана отмечен активизацией вариантов узусных устойчивых сочетаний слов, а также употреблением модификатов и трансформ.

Ключевые слова: идиодискурс, модификаты, окказиональный, трансформы, узус, фраземикон, художественный дискурс.

The article analyzes the phraseologisms in S. Zhadan's «Mesopotamia» with the individual author attributes as unique modifications of set expressions. It is proved that artistic discourse of S. Zhadan combines conceptual, verbal and pragmatic component. The first component covers the artistic consciousness of the writer. The second is a verbal reproduction of reality. The third is a meaningful impact of addressee of literary text on a reader. Based on embodying the author's speech strategies and implemented tactics, this provides various linguistic-stylistic means.

Occasional phrasemicon is marked by active options of specific set expressions and the use of modifiers and forms of transformation in Zhadan's work. Methods of phraseology reconstruction are non-unique. The most common ones are reduction or expansion component composition, partial or complete change of components, contamination of well-known phraseological units. For clear description of characters' psychological state the writer uses literary and colloquial phrases and expressions in his works. Zhadan's idiodiscourse reflects the author's creative interpretation of the world by means of appropriate language and speech tools.

Zhadan uses occasional phraseological units and set expressions in order to refine and enhance expressions. The writer uses the whole citations, which can be found in the media, as certain laws, the laws of life. The speech of characters is often based on colloquial word combinations and slang origin units.

Key words: artistic discourse, forms of transformation, idiodiscourse, language usage, modifier, occasional, phrasemicon.

Сукупність основних стильових особливостей тексту того чи того автора наразі вивчена в різних аспектах і потрактована як ідіостиль. До тлумачення цього поняття вдавалося багато дослідників, зокрема: М. Голянич [2, с. 175], Л. Ставицька [6, с. 12], Л. Мацько [4, с. 31–32], А. Загнітко [3, с. 152]. Попри певні відмінності у формулюваннях і підходах при поданні дефініції, під цим терміном зазвичай розуміють «вербальну реалізацію індивідуально-авторської картини світу письменника в системі мовних домінант (лексичних, фраземних, граматичних,

спричинених його світоглядною орієнтацією, константних стилетвірних ознак, що визначають специфіку художньої системи» [7, с. 6]. Поняття *ідіостиль* пов'язане з терміном *ідіолект*, яке найчастіше вживають при визначенні обсягу словникового запасу, вивченні якості володіння лексикою та фразеологією певної мови, а також описі властивих кожному мовцеві манер висловлюватися у різних ситуаціях [3, с. 351].

Ці мовні субстанції формують *ідіодискурс*, який кваліфікують як складну, інтегративну й системну комунікативну індивідуально-авторську діяльність мовної особистості, в основі якої лежить сукупність художніх творів у єдності лінгвістичних, когнітивних та прагматичних чинників їх породження й сприйняття. «Головним складником ідіодискурсу виступає мовна картина світу автора як суб'єкта соціальних відносин з унікальним набором його особистих якостей, філософських поглядів, історичного досвіду, системою знань про мову і світ» [1, с. 3].

Місце й значення фразеологізмів в ідіодискурсі письменника унікальне, адже саме фраземікон художнього твору характеризує автора як соціальну особистість. Фразеологізми, ужиті в творі С. Жадана «Месопотамія», позначені багатством значенневих відтінків, потрібних авторові для відображення психологічних особливостей дійових осіб. Цим пояснюємо наявність найбільшої групи стійких сполучень слів, які позначають психологічний стан людини та фізичні й психологічні дії, а також таких фразеологізмів, які подають якісну характеристику дії чи предмета (особи).

Експресивність тексту твору тісно пов'язана з національним колоритом, у створенні якого важливу роль відіграла саме фразеологія. Неповторну художню організацію аналізованого твору підкреслено уживанням варіативно-синонімічних груп фразеологізмів, з допомогою яких автор відображає особливості різних дій, зокрема, *дивитися* й *говорити*.

Усі фразеологічні одиниці, ужиті у творі, умовно можна поділити на дві групи: узуальні, уживані у літературній мові та кодифіковані в словниках літературної мови, та оказіональні,

використанні майстром слова у художньому дискурсі, пов'язані із загальноновживаними, але в той же час і відмінні від них. Саме тому розрізняють варіантність фразеологічних одиниць узуальну – нормативну, яку фіксують словники, й оказіональну – одиничну, індивідуальну, що є фактом мовлення [5, с. 128].

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб проаналізувати фразеологізми твору С. Жадана «Месопотамія» з індивідуально-авторськими ознаками, виявити особливості модифікацій стійких сполучень слів.

Відомо, що тиск мовної системи й немотивованість відношень у середині сталого вислову, затемнення внутрішньої форми фразеологізму для більшості мовлян сприяють нестійкості оказіональних сталих висловів, проте вивчення механізму утворення одиничних фразеологізмів, особливостей їх функціонування має важливе значення для витлумачення авторського бачення картини світу.

Авторські фразеологізми С. Жадана нерідко асоціативно пов'язані із загальноновживаними стійкими сполуками слів і мають у своєму складі ті ж образи. Скажімо, авторський вислів *костюм на мені не сидить* має подібний компонентний склад із загальновідомим *головне, щоб костюмчик сидів*, але наділений протилежним значенням порівняно з узусним висловом: *Ми здавали під офіси колишні лабораторії, здавали під склади колишні цехи, я нормально отримував, ходив у **костюмі**, який **на мені не сидів*** [М, с. 18].

Своєрідними є також вислови, що мають загальне значення 'виконувати певну дію подібно до когось'. У тексті збірки С. Жадана вислів *перефарбувати «під Польщу»* має значення 'на польський манер'. Він суголосний з уснорозмовними *підстригтися під хлопця, одягтися під бабуся* та побудований за зразком загальноновживаного уснорозмовного *косити під дурня: З нею пішов Марік, її син, у білому комбінезоні, перемашеному жовтою фарбою, пішов, оскільки мусив на ніч повертатися до майстерні на Дарвіна, де реставрував меблі й до ранку мав **перефарбувати «під Польщу»** фанерну етажерку, принесену вчора двома вірменами* [М, с. 20].

При утворенні оказіонального фразеологізму неабиякого значення набуває дієслово, яке є стрижневим у загальноновживаному вислові, а також частота вживання сталого звороту. Зокрема, фразеологізм *вирушати (рушати) в останню путь* ‘помирати’ [ФС I, с. 102] є частовживаним і загальновідомим, тому у свідомості мовців дієслово *вирушати (рушати)* нерідко співвідноситься саме з ним, а, отже, заміна образного конкретизатора, хоч і призводить до утворення стійкого сполучення слів з новим значенням, усе ж сприймається цілісною мовною одиницею і за структурою, і за значенням: *Пішов Жора – аптекар-практикант, гроза цілодобових магазинів, який, закінчивши нічну зміну, щоразу рушав у рейд пивними кіосками Пушкінської, виводячи продавців із мутного ранкового сну й вимагаючи від них уваги та розуміння* [М, с. 20].

Зміну дієслівного компонента помічено в тому випадку, коли він у стійкому сполученні слів не настільки важливий, як іменниковий компонент, як-от: фразеологізм *не давати спокою* ‘постійно турбувати людину’ [ФС I, с. 217] С. Жадан перетворює на вислів *не буде йому спокою*, що має таке ж значення (*Треба сидіти і згадувати покійного, а то не буде йому спокою*) [М, с. 23].

Помічено випадки, коли ситуація мовлення спонукає автора до заміни стрижневого дієслова, звичного для загальноновживаного фразеологізму, іншим дієсловом, більш доречним у цьому випадку. Так, фразеологізм *валитися з рук* ‘не виходити, не вдаватися через відсутність відповідного настрою, втому, хворобу’ [ФС I, с. 66] перетворено на *посипатися з рук*, а вираз *виводити на чисту воду* ‘викривати чию-небудь непорядність, підступність, нечесність’ [ФС I, с. 83] – *виводячи з трансу: Я теж заусміхався, схопив ці чортівні серветки, вони тут-таки посипалися в мене з рук, я вилаявся й нахилився, аби зібрати їх, підіймаючись, стукнувся головою об стіл, виводячи всіх із трансу* [М, с. 26].

С. Жадан уміло використовує варіанти фразеологізмів, які нерідко підсилені фраземами індивідуально-авторського

походження. Так, фразеологізми *лити сльози, заливатися сльозами, пускати сльозу* позначають дію різної інтенсивності із загальним значенням ‘плакати’ [ФС I, с. 93]. Проте в дискурсі автора знайшов застосування варіант *виступали сльози*, внутрішню форму якого доповнено сполученням *сміх ламався на зубах*, останній з яких не втратив значеннєвого зв’язку із узусним *поламати зуби* ‘докладаючи великих зусиль для досягнення чого-небудь, не одержувати бажаного результату; зазнавати невдачі, поразки’ [ФС I, с. 414], *не по зубах* ‘не під силу кому-небудь, не вистачає хисту, уміння’ [ФС I, с. 347] тощо: *У нас у всіх виступали сльози, і сміх ламався на зубах, і ми раптом помітили, що всі розійшлися, лишилися тільки ми й родина, як у старі-добрі часи, коли ми збиралися в Марата на чий-небудь день народження чи інше сімейне свято, і я подумав, що всі разом ми сходилися переважно саме на свята, можливо, саме тому й тепер було дивне та незрозуміле відчуття свята, відчуття салюту, що ось-ось почнеться за сусідніми дахами, які ставали бузковими й золотими від вечірнього травневого сонця, яке взгорі ще світилося, хоча тут, над нами, повітря зовсім згасло й захололо* [М, с. 23].

Фразеологізм *поставити на ноги* ‘виходити після хвороби, вилікувати’ [ФСII, с. 681], *зводити на ноги* ‘вилікувати когонебудь’ [ФСII, с. 635] перетворено на *підняти на ноги*: *Я говоритиму йому про міста, країни, // про сезонні бригади найманих чорноробів, // з якими всі ці роки ми підіймали вежі та стіни, // як підіймають на ноги бійців по тяжкій хворобі* [М, с. 362].

Відомим прийомом трансформації фразеологізмів є розширення компонентного складу стійкого сталого вислову. С. Жадан вдається до такого прийому тоді, коли треба конкретизувати дію, загострити увагу на ній. Тому фразеологізм у *спину* ‘ззаду, не в обличчя’ [ФС II, с. 847] перетворений на *дихати тобі з-за спини*, що набуває значення ‘постійно стежити за чиймись діями’. Структурна перебудова фразеологізму тут пов’язана також із обставинами мовлення, коли йдеться про померлу людину, яка насправді не може дихати: *Не надто*

приємне відчуття – прислухатись, чи **не дихає тобі з-за спини** померлий приятель, який щось не договорив за життя і про якого ти знаєш стільки історій, що йому простіше тебе придушити, аніж сподіватися, що ти будеш **тримати їх при собі** [М, с. 25].

Стійке сполучення слів **виношувати плани**, розширюючи свій компонентний склад, не змінює значення: *А жінки стояли в холодних коридорах, **виношуючи у своїх серцях плани** зради й утечі з цього балагана* [М, с. 184].

Повної зміни значення й конотації фразеологізму С. Жадан досягає використанням при фразеологізмі слова *тупу*: **Тупу старший брат, рідна кров** [М, с. 226].

Для експресивізації мовлення автор вдається до повної зміни прислів'я, що, однак, має традиційну схему, за якою побудований вислів: *Чим..., тим*. Завдяки такому перетворенню збережений асоціативний зв'язок із прислів'ям, яке стало основою для трансформи, проте ним висловлено абсолютно нову думку: **Чим кращі книги ти читав, тим гірше спиши** [М, с. 112].

Скорочення компонентного складу фразеологізму засвідчено в тих випадках, коли стійкі сполучення слів мають колоритні дієслова. Так, замість фразеологізму *цідити крізь зуби* 'говорити невиразно, ледве розтуляючи рот' [ФС II, с. 940], автор використовує дієслово *цідити*, замість *вишкірити зуби* – *ошкіритися* 'робити грізний вигляд' [ФС I, с. 113]; *заливати за шкуру сала* 'здавати кому-небудь великого горя, страждань, дуже дошкуляти комусь' [ФС I, с. 310] – *заливати*: *У нашій сім'ї, **цідив** Коля, чоловіки завжди були в одному бізнесі* [М, с. 162]; – *А тобі що? – **ошкірився** на нього молодий, побачивши нарешті перед собою супротивника* [М, с. 193]; – *Ладно, – перебила вона, – **не заливай**, забули. Ти для чого малому завалив?* [М, с. 194].

До фразеологізмів, які перебувають на межі між узуальними і оказіональними висловами, зараховуємо стійкі сполучення слів, уживані в засобах масової інформації, адже вони ще не зафіксовані загальномовними словниками. Автор вдається до використання цих висловів при характеристиці героїв, поясненні

особливостей їхньої поведінки: *На той час він – знаний атлет, авторитетний серед молоді, боксер, чуйний син, вірний чоловік, людина залізної волі й суворих переконань, аскетичний, нестримний і витривалий, – перебував у тому віці, коли нічого не видається неможливим, коли трапляються дива й небеса відкриваються над нами, аби святі могли краще розгледіти колір наших щасливих очей* [М, с. 36]; *Як і в моїх друзів, у мене з'явилися проблеми зі сном і пробивалася перша сивина* [М, с. 19]; *Коля знову дивився на нього холодними вовчими очима* [М, с. 163]; *На конверті було написано «Унібром», Юра відразу ж згадав ці конверти, що продавалися за часів його дитинства, і подумав, скільки ж йому, Юрі себто, років, як багато непотребу він бачив, як безнадійно відстав від життя* [М, с. 178]; *Той відповідав коротко й жорстко, на контакт не йшов* [М, с. 185]. С. Жадан, імовірно, послуговується ними через їхню поширеність, загальнозрозумілість.

Іноді С. Жадан вдається до використання цілих цитат, якими послуговуються в ЗМІ, тоді вони сприймаються як певні закономірності, закони, за якими побудоване життя: *Усе вірно, – писав із цього приводу Боб, – рівень наших життєвих потреб має визначатись рівнем наших можливостей. Саме тому я все життя мріяв стати королевою карнавалу де-небудь у Бразилії* [М, с. 271].

Окремі сталі висловлювання сприймаються як книжні за походженням: *При собі завжди носив невеликий панасонік – фотографував баиточки й оздоблення аварійних будинків, потім за допомогою зуму розглядав деталі, котрих не міг побачити неозброєним оком* [М, с. 107]; *Був неговіркий, ніколи нікуди не поспішав, але все тримав у пам'яті, був акуратний у розрахунках і коректний у поводженні з алкоголіками* [М, с. 205]; *З одного боку, швидко вивчили мову, з іншого – не забували про власне коріння* [М, с. 271]; *Під дрес-код із них трьох підпадав хіба що менший: був у строгому шкільному костюмі, дивився на всіх із ненавистю, так що можна було сприйняти його за мафіозного сина полку, відлученого від основних фінансових потоків* [М, с. 105].

У мовленні дійових осіб нерідко вжито стійкі сполучення слів уснорозмовного походження: – *Чому там розкладатися, – відповів Юра. – Шкіра та кістки. Лиши його* [М, с. 171]; – *Відбій так відбій, – погодився Юра, стрельнув у коридорі в якогось доходяги сигарету, вибрався чорним ходом надвір* [М, с. 173]; *Пройшов санпропускник, познайомився з персоналом, вибив місце в хорошій палаті – усього на три ліжка* [М, с. 175]; *Все в наших руках. Себто ногах* [М, с. 106]; *Напарник, Яша, працював у майстерні від самого початку, шефа пам'ятав із вісімдесятих – разом працювали на велосипедному, разом пішли у вільне плавання, потім шеф сів, Яша його вірно чекав, як морячка на пірсі, років десять тому, на початку двотисячних, шеф відбив підвал і влаштував у ньому реставраційну майстерню* [М, с. 138]; *Порадила не їхати зайцем – вони ні за що платити не будуть* [М, с. 271].

Зрідка помічено вживання сленгових за походженням висловів: – *Приніс? – запитав спокійно, ніби це не він щойно тут брав на понт лікарку* [М, с. 149]; *Одне слово, на нараду я прийшов, даючи всім неабияку фору* [М, с. 247]; *Давай, Колумбе, воруши ластами, – підштовхнув він себе назустріч усім пуерториканкам та суринамкам Бронкса* [М, с. 291].

Оказіональні фразеологізми С. Жадан уживає для уточнення й посилення висловлення, збільшення синонімічного ряду: *Уночі Алла ніяк не могла заснути, будила його, витягала зі сну* [М, с. 184].

Психологічний стан дійових осіб добре переданий завдяки контамінації двох фразеологізмів, що сприяє згущенню образу. Так, фразеологізми *стиснути зуби* і *стиснути кулаки* апліковані один на одного: *І вожак теж піймав цей його погляд із повагою, проте без жодних послаблень: усе має бути так, як має бути, кожен отримає те, на що заслуговує, прощення не буде нікому, винятки принижують, і коли Фіма, стиснувши зуби й кулаки і зробивши півкроку вперед, приготувався відчувати на горлянці солоний віддих собачої пащеки, звідкись збоку з'явилася жінка* [М, с. 232].

Накопичення фразеологізмів в одному реченні також сприяє

експресивізації вислову, майстерному показу психологічного стану героя: *Тому – що б не сталося, що би з нами всіма не відбулося, які б скрутні часи нам не випало пережити, які б негоди не спали на наші дахи – ми вперто й наполегливо збираємо це велике невидиме мито, добираємо його атом до атома, подих до подиху, смерть до смерті. Знаходячи спільну мову з тими, хто нічого не приховує* [М, с. 264].

Отже, художній дискурс С. Жадана поєднує концептуальний, вербальний і прагматичний складники, перший із яких висвітлює художню свідомість письменника, другий – словесне відтворення дійсності, третій – цілеспрямований вплив адресанта художнього тексту на читача, утілений в авторських стратегіях і мовленнєвих тактиках, реалізований за допомогою різноманітних мовностилістичних засобів. Фразеологізми, ужиті в творі С. Жадана «Месопотамія», номінують велику кількість значеннєвих відтінків, потрібних авторові для відображення психологічних особливостей дійових осіб. Тому найбільшу групу стійких сполучень слів складають ті, що позначають психологічний стан людини, фізичні й психологічні дії, подають якісну характеристику дії чи предмета (особи).

Оказіональний фраземікон С. Жадана позначений активізацією варіантів узусних стійких сполучень слів, а також уживанням модифікатів і трансформ. Прийоми перебудови фразеологізмів не належать до унікальних. Найбільш поширеними з них є: скорочення чи розширення компонентного складу, часткова чи повна зміна складників, контамінація відомих фразеологізмів. Для точного зображення психологічного стану дійових осіб письменник у тканину художнього твору вводить розмовні й книжні за походженням вислови. Ідіодискурс С. Жадана відображає авторську творчу інтерпретацію навколишнього світу за допомогою відповідних мовно-мовленнєвих засобів.

Бібліографічні посилання

1. Бабич В. І. Ліричне я в ідіодискурсах Р. Фроста і К. Сендберга: лінгвокогнітивний і комунікативно-прагматичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські

- мови» / В. І. Бабич. – Херсон, 2017. – 22 с.
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова і художній текст : [монографія] / Марія Голянич. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 178 с.
 3. Загнітко А. П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 1. – 402 с.
 4. Мацько Л. І. Стилїстика української мови : підруч. ; за ред. Л. І. Мацько / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вищ. шк., 2003. – 462 с.
 5. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 278 с.
 6. Ставицька Л. О. Про термін «ідіолект» / Л. Ставицька // Українська мова. – 2009. – № 34. – С. 3–17.
 7. Шатїлова Н. О. Ідіостиль Сидора Воробкевича : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. А. Шатїлова. – Чернівці, 2011. – 20 с.

Джерела дослідження

М – Жадан С. Месопотамія : збірка оповідань і віршів / Сергій Жадан ; передм. В. Неборака ; фотографії Гамлета. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 368 с.

ФС – Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.